

Лінн Віола

**Народний опір в сталінські 1930-ті рр.:
монолог адвоката диявола¹**

За останні кілька десятиліть західне історіографічне відображення сталінських 1930-х років розширилося тематично і концептуально. Але цей процес відбувався поетапно та іноді важко, від нав'язливих ідей часів холодної війни про тоталітарний контроль, репресії та атомізацію суспільства до доводів “ревізійністів” 1980-х років. Останні — це вчені, котрі робили наголос на досліджені соціальних основ сталінізму, конфліктів “центр—периферія”, а також адміністративну слабкість сталінської влади. При цьому вперше використовувався більш об'єктивістський підхід до вивчення джерел та, серед інших проблем, до опору суспільства.

Ця робота на тему народного опору сталінській диктатурі в 1930-х роках походить головним чином від тих нових доказів, що виявилися в раніше секретних архівних документах. Давно укорінена традиція історіографічного роздвоєння радянської історії на маніхейський світ добра і зла, основана на холодній війні та сталіністському менталітеті, має слугувати нам як казка, що застерігає та висвітлює спірні і потенційно суперечні прорахунки. Вони полягають у завищенні значення опору або в упередженому ставленні до нього, через що виключаються всі інші історичні дані. Якщо це не врахувати, ми ризикуємо розробити власний варіант холодної війни, антисталінські неправдиві версії щодо “народних класів” у 1930-ті роки.

Історія народного опору в сталінські 1930-ті рр. не є абсолютно новою, хоча чіткіше розуміння її обсягу та сутності з'являється лише зараз². Значимість теми полягає не стільки у наявності опору, як у світлі, що проливає ця тема на історичне оточення/ситуацію. Найкраще народний опір

слід розглядати як призму, що розсіює туман невідомості й висвітлює сутність того, що було темними та незрозумілими аспектами соціальної, культурної та політичної історії 1930-х рр. Одночасно з тим, як ми висвітлюємо цю нову, в цілому корисну тенденцію в сучасних дослідженнях, важливо визнати суб'єктивність опору, розпливчасті принципи його природи, а також поставити запитання, коли, за яких обставин та з якого кута зору опір є власне опором.

Процес захисту “диявола”

Що таке опір? Це складне питання, на яке неможливо дати просту відповідь, так як ми намагаємося вмістити термін в більшу кількість питань і часто-густо безладних дефініцій. За суттю опір включає в себе поняття опозиції — активної, пасивної, вміло замаскованої, приписуваної чи навіть припущеної. Той факт, що нашою темою є народний опір в контексті сталінських 1930-х рр., може зробити завдання визначення терміну ще важчим тому, що ми повинні покладатися, з небагатьма винятками, на односторонні джерела, визначені пропагандистськими засобами та адміністративними структурами сталінізму.

Очевидно, активна опозиція є найзрозумілішим та найочевиднішим видом опору. Активні форми опору можуть включати повстання, бунти та заколоти, демонстрації й мітинги протесту, страйки та припинення роботи, підбурюючі й опозиційні плакати та листівки, листи з погрозами та петиції, а також підпали, напади й вбивства. Головна хвиля активного опору в 1930-ті рр. піднялася у першу п'ятирічку (1928–1932 рр.). Напередодні та в період колективізації, особливо в 1930-му р., селянство взяло участь у масовому повстанні, що вилилося в 13 754 масових заворушення, більше ніж одну тисячу вбивств представників влади, чисельні вибухи протесту або насилля під час зборів з питань колективізації, а також цілий ряд інших проявів опору³.

Робітники також вдалися до активних форм опору, як продемонструвала нам остання робота Джефрі Россмана. Робітники текстильної промисловості Івановської області взяли участь в поширених та різноманітних актах відкритої опозиції, кульмінацією яких став страйк в Тейково та повстання в Вичузі в 1932 р.⁴ Чи є знахідки Дж. Россмана характерними лише для Іваново та робітників текстильних заводів, чи вони є ознакою розповсюдженого явища, що потребує подальших регіональних досліджень, основаних на архівних матеріалах? В будь-якому випадку вірогідно припустити можливість повторення таких подій в інших місцях.

Пасивний опір — характерна і глибоко вкорінена поведінка “нижчих класів” був широко розповсюджений у 1930-ті рр., ставши реальним способом життя. Пасивний опір до деякої міри розпізнати важче, ніж більшість видів активного опору. Він може включати затягування роботи, халатність, саботаж, крадіжки та інші різноманітні форми. Хоча прояв пасивного опору є предметом багатосторонніх тлумачень та пояснень, його об’єктивну реальність не можна ставити під сумнів, беручи до уваги контекст і результати поведінки народу на робочих місцях й в інших ситуаціях.

Мотивовані цілою низкою не завжди чітко визначених причин, селяни та робітники використовували різні форми пасивного опору. Шейла Фіцпатрік яскраво описала стратегії селян в 1930-ті рр., коли вони зіткнулися з роботою, життям та виживанням в новій системі колективних господарств⁵. Вона також зафіксувала фактори, “зовнішні” та “внутрішні”, включаючи опір, що спонукали селян мільйонами залишати села в той період⁶.

Дональд Фільцер та інші навели багато прикладів різних тактик пасивного опору, які використовували робітники промисловості, що демонстрували транснаціональні й одночасно звичні способи спілкування з керівництвом, а також поведінки під час роботи⁷. Категорія пасивного опо-

ру може бути розширена і включити в себе те, що Джеймс С. Скотт назвав “зброєю слабких” або “щоденними формами опору”. До останніх він включив усі елементи пасивного опору, зазначені вище, а також ще більш суб’єктивні місцеві розмови, ритуальне, вдаване невігластво, симуляції та обман, фальшиву поступливість⁸. Дж. Скотт вважає ці поняття народним “мистецтвом опору”, категорією аналізу, що розширює рамки опору для визнання автономної чи напівавтономної народної культури чи культур, що існують паралельно з домінантною культурою. Вираження мистецтва опору передбачає “спільний світогляд”⁹ з боку акторів соціуму, розвинутий у контексті “закулісної” культури опору, незалежно від того, чи це закулісся є “соціальним простором”, створеним таємними зібраннями американських рабів, тавернами, ярмарками чи ринками; чи, як це було в випадку Радянського Союзу, “сходками” (селянськими зібраннями) або церквою¹⁰.

Багато “вмінь” цього виду народного опору в сталінському Радянському Союзі зараз впливають на поверхню з документів, коли історики використовують нові методи бачення/читання, запозичені з інших дисциплін. В 1986 р. я вивчала “бабьї бунти” (жіночі виступи) як текст, в якому було записано цілий ряд ритуальних кодів, одержаних зі сприйняття селянками політики, виживання та самих себе¹¹. В 1990 р. я використала чутки, що розповсюджувалися поміж селян за часів колективізації, щоб зрозуміти менталітет селян та дослідити широко розповсюджені апокаліптичні почуття/метафори¹².

Нещодавно Ш. Фіцпатрік проаналізувала доноси та листи-скарги як джерела селянської мови, що передають ритуальні форми вираження, і часом навіть можуть впливати на офіційну мову, щоб виразити критику та опозиційні настрої¹³. Сара Дейвіс, Леслі Ріммель та Олена Зубкова серед інших вивчили “сводки” (зведення) комуністичної партії та органів безпеки, як базу свідчень про критичні погляди народу в 1930-ті та подальші роки¹⁴. Спосіб вираження в

цих джерелах коливається від прямого та відвертого до формальних бюрократичних кліше і оманливих маніпуляцій за допомогою мови, традиційно використовуваної селянами. Остання категорія може бути визначена як формою, в колективних листах-петиціях, так і змістом. Справа в тому, що робітники і селяни однаково висловлюють свої почуття, прикриваючись “відсталістю”, “темнотою” чи “некультурністю”. Ці види “мистецтва опору”, якщо насправді їх можна так назвати, приховуються для безпеки та ефективності, підтверджуючи аксіому Дж. Скотта: “чим грізніша сила, тим товща маска”¹⁵.

Інші дії ще важче визначити як власне опір, хоча вони чітко демонструють елементи незвичної або антисоціальної поведінки. Чи є в спектрі опору місце злочинності, чорному ринку, “блату”¹⁶ та бандитизму, або ж альтернативним субкультурам та особливостям, притаманним релігійним сектам, світу традиційного лікування, гомосексуалізму або неросійським національностям? Чи можемо ми визначити за опір критичні вирази в особистих щоденниках, чи слова, вимовлені за обіднім столом? Чи є саме існування альтернативного соціального простору типовим актом опору в контексті сталінізму?

По мірі того, як ми складаємо список цих питань та визначень, — радше, можливих визначень, стає зрозуміло, що ми зовсім не наближаємося до дійсного визначення опору. Ми можемо втратити сутність цього терміну. Будь-яке розуміння опору відносне, а фактори аналізу є надто суб’єктивними, особливо в контексті пануючої офіційної культури сталінізму. Уникаючи будь-яких абстрактних формулювань, напевно буде корисніше продовжити дискусію щодо вивчення знакових факторів аналізу, включаючи мотивацію, контекст та джерела на основі дій опору.

Опозиційна мотивація є найяснішою та найкраще визначеною у випадку активного опору. Страйки робочого класу в першу п’ятирічку та селянські бунти проти колективізації є чіткими прикладами активного народного опору в

1930-ті рр. Однак, почавши на перший погляд так зрозуміло та ясно, як ми можемо далі характеризувати такий опір? На відміну від заводських ревізійних звітів про страйки за царських часів, звіти доби сталінізму не особливо розрізняють економічні і політичні мотиви в страйках або інших формах колективної дій (що не заперечує частково проблематичну природу заводських ревізійних звітів).

Також такі звіти майже не розрізняють локалізовані протести та антирежимні протести, а натомість таврують все знаком контрреволюції. Однак, очевидно, що описаний Дж. Росманом протест робітників Іваново починався як місцеве невдоволення через економічні проблеми. Робітники в Вічусі навіть вимагали втручання Москви, надіславши телеграму Калініну, яка, мабуть, була вираженням довіри центральній владі. Якщо можна поставити під сумнів щирість скарги доброму царю в Москві на поганих місцевих представників влади, що порушують його волю, то зрозумілим є те, що протест більшості робітників Іваново спочатку не носив політичний характер. І тільки після втручання центральної влади, а втручання було зовсім не в стилі міфічного доброго царя, протест переріс з економічного в політичний бунт¹⁷.

В контексті сільського життя маска, якщо перефразувати Дж. Скотта, часто була надто товста, щоб деталізувати мотиви навіть у випадку відкритого опору. Звертання до “*бабьего бунта*”, наприклад, слугувало для прикриття мотивації селянських бунтів, граючи на владних поясненнях про неотесаних селян, особливо селянок. Навіть у бунтах, де не так відверто використовували традиційні ритуали й сценарії селянських виступів, не зовсім зрозуміло, яким же саме було поєднання політичних та економічних мотивів. Селянський бунт за своєю природою є локальним та локалізованим, і зазвичай саме історикам доводиться “розширяти/оцінювати” його політичну значущість. Або це робить режим, що схильний політизувати чи деполітизувати селянський опір.

Мотивація є зрозумілішою в тих випадках, коли селяни виступали з плакатами, вимагаючи відставки комуністів, або прирівнюючи існуючий режим до панування антихриста. Однак, як нагадує нам чудовий молодий історик Д'Анн Пеннер, селяни могли вимагати усунення комуністів від влади і, в той же час, бути лояльними або зберігати лояльність до радянської влади. Ця модель, вочевидь, була широко поширена на Дону¹⁸. Однак в Україні та і будь-де, звіти про селян, що усувають від влади сільських радянських активістів та відновлюють інститут сільського старійшини, не були частими¹⁹. Селяни просто переслідували місцевих представників влади та активістів, однаково і комуністичних, і радянських. Чи були ці дії направлені проти місцевих представників влади, чи були вони показником антирежимного настрою народу?

Напевно відповідь залежить від особи спостерігача — історика, представника місцевої влади, агента служби безпеки або центральної влади. Схоже запитання виникає, коли ми намагаємося зрозуміти хвилю підпалів, фізичних нападів та вбивств, спрямованих проти місцевих представників влади та активістів напередодні та під час колективізації. Проблема полягає в тому, що багато цих представників та активістів були селянами, глибоко вплутаними в сільську політику/відносини. Таким чином, надзвичайно важко вирізнити особисті, соціальні стосунки та “велику політику” доби колективізації. На практиці це означає, що будь-який підпал міг бути звичайною пожежею, або ж, — особливо з точки зору представників влади, — будь-яка пожежа могла бути підпалом.

Так само напади на представників влади могли бути (або ж про них можна було так сказати) результатом п'яних гулянок чи невиконаних домовленостей. Хоча з точки зору влади п'яні гулянки чи домовленості з місцевими представниками влади могли стати небезпечними політизованими діями. Ось хороший приклад того, як контекст може бути головним в аналізі. Контекст колективізації й зростаю-

чі обсяги селянського насилля в цей період можуть схилити аргументи на користь опору. Якщо це так, все рівно опір є ненадійним поняттям і його не можна так легко відмежувати — і, напевно, цього робити й не слід — від політики стосунків всередині общини, від давнішої ворожби та сільських соціальних конфліктів.

Питання мотивації стає ще більш важким та спотвореним завдяки офіційній точці зору та механізмами народного захисту, коли ми звертаємося до аналізу пасивного опору. На перший погляд, політичний контекст пасивного опору здається дуже обмеженим. Голод, боротьба за виживання, безвихідь та відчай здаються центральними, головними мотиваційними факторами, що приводили селян та робітників до крадіжок, затягування роботи, прогулів та подібних дій. Розповсюджений саботаж, зафіксований в офіційних документах, здається результатом недостатніх вмінь, некомпетентності або ж злості через надмірну втому чи виснаження. Втечі сільських жителів були спричинені нуждою в сільському господарстві та заманливістю можливості працевлаштування в місті.

Однак, заплутавшись в предметі опору, ми повинні ще раз звернутися до контексту. Його деякі селяни описували як “друге кріпацтво”. Селяни крали для того, щоб якось вижити, але вони крали у держави, яку багато з них вважали чимось чужим та несправедливим. Селяни дійсно вирушали в місто в пошуках роботи і кращого життя, але залишали вони в першу чергу ненависні колективні господарства. Це не означає, що всі види мотивації, які стояли за пасивним опором, були опозиційними. Звичайно, що не можна вважати такі дії доказом існування однорідного опозиційного селянства та відсутності тих, кому існуючий режим був вигідним. Скоріше цей факт має привертати увагу до труднощів та суб’єктивностей мотивів дій, які ми можемо вважати опором.

Мотивації інших дій інтерпретувати ще важче. “Акти опору” є доволі суб’єктивною сукупністю поведінки наро-

ду, яка є об'єктивно незрозумілою для нас — сторонніх спостерігачів. Чи селяни і робітники маніпулювали офіційними міркуваннями в своїх листах і петиціях до вищої влади, чи, може, вони вірили у те, що писали? Чи селяни і робітники писали Калініну тому, що вони вважали його своїм “всесоюзним старійшиною”, і їм потрібне було традиційне джерело влади та авторитету, чи це було просто хитростю? Чи покривали селяни та робітники самі себе пеленою обмеженості, щоб деполітизувати свої вимоги з міркувань безпеки? Чи це був вид риторичного ритуалізованого мовлення? Чи може селяни дійсно вважали себе такими? Наскільки розумними були “народні класи”? Звичайно ж, вони були не такі розумні, як сучасні історики чи офіційні спостерігачі.

Що було поєднанням віри, страху, інакомислення та ритуалу? Потрібно зауважити, що інтерпретації народної мови нерозривно пов'язані з нашим способом бачення як істориків, який є неминуче відносним, упередженим та, мабуть, політизованим. Нашими головними ліками від короткозорості є контекст і порівняння, порівняння низки джерел та культур, для того, щоб виміряти універсальність способу захисту народу від панування.

Сфера злочину та злочинності також підпадає під відносні інтерпретивні мінливості та позиції спостерігача. Чи була хвиля злочинності в середині 1930-х рр., яку так детально описує Девід Ширер, результатом соціального краху та хаосу того часу, чи, можливо, це було відображенням масової соціальної непокори²⁰? Якщо останнє, як тоді ми розуміємо значення та розповсюдження “масової соціальної непокори” в контексті сталінських 1930-х рр.? Можливо злочинці були просто злочинцями. Чи повинні ми ідеалізувати Остапа Бендера (героя “Дванадцяти стільців” Ільфа і Петрова)?

Та сама низка питань виникає у випадку появи чи відновлення певних альтернативних субкультур або особливостей незалежно від того є вони релігійними, національни-

ми чи особистими. Чи індивідууми або групи переймають альтернативні особливості в стані опору, чи були такі альтернативні особливості просто неминучими і іноді переданими культурою, способами життя? Такі способи життя переросли в опірну поведінку у відповідь на визначення їх режимом та репресії, чи вийшли з підпілля та з спадково опозиційних субкультур?

Таким чином, зростає кількість питань, що критикують завжди розпливчасті визначення та особливості опору. Хоча, і може завдяки таким питанням, з'являються спільні знаменники в аналізі опірної поведінки: незрозуміла природа народної мотивації, головна роль контексту, а також суб'єктивність тлумачення.

Принагідно зауважу, що ми повинні звернути увагу на характер історичних джерел доби сталінізму. Маю на увазі своєрідність всемогутнього та розповсюдженого сталінського менталітету. Він “бачив” ворогів — придуманих та імовірних де завгодно, мав тенденцію узагальнювати несумісні та суперечливі дії, вважати їх підривною діяльністю та контрреволюцією. Він передбачав винятки для політичної вигоди тільки в тому випадку, коли потрібно було публічно звести до мінімуму міру незадоволення, як це було у випадку з селянськими повстаннями доби колективізації. У таких випадках опір народу зображався як дії відсталих та аполітичних мас. Таким чином, відбувалося повернення до владних пояснень про неотесаних та темних селян і несвідомих робітників²¹.

Докази опору або його можливих проявів можна знайти у майже безкінечній низці джерел, опублікованих або архівних, останні в більшості включають документи Наркомату юстиції, Наркомату внутрішніх справ, робітничо-селянської інспекції, комуністичної партії, радянської ієрархії і т.д. Тому проблема опору має дещо невловиме значення: хто з дослідників, як і де розуміє опір, визначає як і де він буде шукати його. Однак, безперечно основною сферою знаходження свідчень про опір є документи поліції, в

нашому випадку, служби безпеки, яка мала назви протягом 1930-х рр. — “ОГПУ, НКВД”.

Велика частка детальної інформація про опір міститься в архівах ФСБ та в її обласних філіях, доступ до яких, як всім відомо, надзвичайно важко отримати²². Документи служби безпеки, особливо зведення, хоча не в повному обсязі, є в державних архівах та колишніх архівах комуністичної партії²³. Служба безпеки або каральні органи, як стверджував головний архіваріус ФСБ під час однієї доволі безплідної семантичної дискусії²⁴, становила всім відому “державу в державі”, починаючи щонайменше з періоду першої п’ятирічки. Її могутня бюрократія, як на центральному, так і на місцевому рівні, включала в себе багато підрозділів, що відповідали за немислиму кількість адміністративних функцій — включаючи багато таких, що не були традиційними для діяльності служби безпеки²⁵. Проте, перед усім, служба безпеки мала закріплену законом зацікавленість у виявленні контрреволюції. Остання була її сферою діяльності, що надавало службі безпеки необмежені можливості для збільшення її впливу та престижу, а також збільшення особистої влади її службовців та загального престижу²⁶.

Вчені, що вивчають історію інших країн, вже давно знають і критично ставляться до проблематичної природи документів поліції, як джерел соціальної історії²⁷. Як зауважили Елізабет та Євген Дженовезісі більше двох десятиріч тому, документи поліції “підганяються під наміри спостерігача, а не предмета спостереження”²⁸. “Спостерігач” — сам по собі надзвичайно проблематичний об’єкт, більше того, його особливості завжди визначаються оточенням. У нашому випадку — це ієрархія керівників, що вибудовується до Кремля. Це оточення існувало у загрозовому для себе середовищі. Спостерігач міг очікувати, припускати або передбачати, що “нагорі” були необхідні звіти певного конкретного виду, наповнені перебільшеннями, применшеннями,

замовчуваннями, утаюваннями — залежно від конкретних обставин та побоювань.

Більше того, всі ці звіти були зашифровані певною мовою сталінських часів. За просуванням звітів “вгору”, по драбині обласної поліцейської ієрархії, вони переміщалися з-під пера спостерігача до пера компіляторів, секретарів та писарів, що сиділи в кабінетах, зводячи обласні відомості, резюмуючи їх зміст і приводячи вибрані приклади, статистичні зведені дані, графіки та карти²⁹. Автори часто мали завдання зробити річний, піврічний або місячний звіт, і в зв’язку з цим відкидали всі дані, отримані не з перших рук.

Хто були початкові спостерігачі, хто надавав їм інформацію і що було їх джерелами, не кажучи вже про те, хто були компілятори, є головними питаннями аналізу джерел. Якби нам дійсно так повезло і ми були впевнені в тому, що можемо завжди обмежуватися тільки “тоталітарною моделлю” (тобто тоталітарними суспільством та свідомістю в ідеалі), ми могли б припустити твердокамінні погляди (віру чи страх) і обійтися без змінних величин у свідомості спостерігачів. Звичайно, буде справедливо і логічно припустити, що багато державних чиновників служби безпеки (як і інших установ) вірили в систему, якою вони керували. Однак, неможливо точно деталізувати суміш віри, страху, наївності, опортунізму та бюрократичної наснаги. Більше того, спостерігачі і компілятори залежали від інформаторів та їх первинної інформації. Особливо це стосувалося розповсюджених зведень — джерела, яке особливо цінували дослідники архівів.

Хто були інформатори, яка була їх мотивація, яким чином вони відбиралися для цієї діяльності, яким чином вони передавали свою інформацію? Це головні питання, до яких слід додати, що більшість інформаторів були місцевими жителями, які (що можна цілком логічно припустити) були втягнені в “малу” політику їх общини, села, колективного господарства, цеха заводу, комунальної квартири, так само як у величезний політичний світ сталінізму. Я підняла важ-

ливе питання стосовно інформаторів в розмові з головним архіваріусом ФСБ в 1997 р., припустивши, що ця проблема є головною для повнішого розуміння та інтерпретації багатьох найкращих документів, які ФСБ надала п'ятитомній документальній історії радянського села “Трагедия русской деревни”³⁰. Архіваріус ФСБ відхилив це питання, віднісши його в сферу “діловодства”³¹ і, таким чином, створивши чітке враження того, що ФСБ, як і її попередники, певною мірою бюрократизували свої власні завдання, перетворивши їх на просте ведення обліку.

“Органи”, як відомо, виробляли тонни документів, що представляють інтерес для історика. Багато з них були одержані від власних рабів — маю на увазі робітників на лісоповалі, тобто в’язнів ГУЛАГу. Певні категорії таких джерел легко доступні. Серед них зведення, які на щастя зберігаються в архівах ФСБ. Зведення є цінним джерелом інформації про ймовірність опору, що має просторову та часову ідентичність з місцем перебігу подій (особливо на рівні нижчому, ніж обласний). Однак, з багатьох причин, вже згадуваних вище, по відношенню до цих джерел потрібно зберігати критичну оцінку. Досліджуючи післявоєнний період, О. Зубкова зауважила, що компілятори зведень, особливо зведень поліції, акцентували увагу на “прикладних, що відхилялися від загальної думки”³².

Ми не будемо розглядати цікаве питання, що таке “загальна думка”, але повинні звернути увагу на нагадування О. Зубкової, що зведення підлягали “ідеологічній цензурі”³³. Їх інформаційний зміст проходив через товстий та іноді непроникний ідеологічний фільтр. Британський історик С. Девіс, що є, експертом зі зведень, зауважила, що теми зведень обмежені заданими питаннями і, в багатьох випадках, вузькими схемами подачі інформації, продиктованими “згори”³⁴.

Служба безпеки регулярно видавала інструкції про те, як складати зведення, якого типу має бути інформація та форма її подачі від далеко не високоосвічених та творчих

“письменників”. Питання про неминучі недоліки здійснення політичних кампаній були основними при складанні всіх звітів. Зведення про сільські кампанії в період першої п’ятирічки, наприклад, чітко показують “ідеологічну цензуру”. О.Зубкова гарно довела, що вони містили поділ політичних настроїв на селі в залежності до марксистського поділу селян на бідних, “середняків” або заможних селян та куркулів. Термін “*куркуль*” зазвичай вживався разом з дефініціями “антирадянський елемент” або “антирадянська діяльність” у директивах (як правило меморандумах). Тому ймовірність об’єктивності цих історичних джерел знижувалася.

Зведення та інші звіти, що склалися схожим чином, були “стандартизованими формами”, структуру яких визначав центр, дозволяючи відносно малу свободу дій. Як наслідок, інформація практично не могла просочитися через щільний політико-ідеологічний фільтр³⁵.

До певної міри цей фільтр припускав існування опору та підірваних політичних настроїв на основі марксистських законів соціального розвитку. Проте таке припущення не приносить великої користі у спробі аналізувати мотивації народу та його менталітет. Як нагадує нам С. Девіс, розбіжності у поглядах не потрібно обов’язково розглядати як опір не тільки через проблематичну природу джерела, а і тому, що опозиційні розмови могли співіснувати із загальноприйнятими розмовами в залежності від часу та контексту³⁶. Зрозуміло, що зведення (і інші джерела інформації поліції) більше розкривають дійсний перебіг подій та справ, ніж мотиви діяльності. Тоді “всемогутнім” історикам варто спробувати відділити ідеологічний фільтр та інформацію.

Безперечно, джерела поліції є безцінною базою свідчень, повних деталей, описів та даних. Однак, історик повинен пробиватися через густе трясовиння сталінської термінології та характерної мови, щоб спробувати добратися до суб’єктивно змінної реальності. Я вже обговорювала проб-

леми сталінської семантики в інших місцях, і можу повторитися, що термінологія на кшталт “контрреволюції” так само відображає менталітет режиму, як може відображати реалії життя народу. Наприклад, при класифікації заворушень селян держава та її агенти використовували цілий ряд різних термінів, одні з яких мали чітке і зрозуміле значення, інші його не мали. Майже всі вони були обтяжені офіційним осмисленням, затемненням та, звичайно, зверхністю. Найчастіше вживаним словом було “виступ”, що могло означати будь-який акт народної непокори за виключенням того випадку, коли додавалося слово “масове”, і в такому випадку воно означало гнівну демонстрацію або повстання.

Саме слово “виступ” походить від дієслова “виступити”, що дослівно означає вийти уперед. Тоді “виступ” означає вихід за межу чогось, певною мірою обурення, повстання. Тому слово “виступ” стає, до певної міри, загальним кодом характеристики селянських заворушень. Багато репресивних режимів використовували слова-коди “інцидент” або “порушення порядку” для описання та бажаної деполітизації народних актів протесту. Фраза “масовий виступ” частіше зустрічалась у документах ОГПУ, і так само, як і “виступ”, використовувалась як загальний термін для позначення масових безпорядків. Слово “волнение” (заворушення) було ще одним часто вживаним терміном для позначення безпорядків. Дослівно перекладене слово “заворушення” означає хвилювання або збуджений стан і тому є трохи пом’якшений термін для позначення повстання. Він містить більший натяк на владну зверхність і фіксує офіційне бачення того, як “темні маси” піднімаються в несвідомому й руйнівному бунті. Так само, як і “виступ” “заворушення” — без слова “масове” — використовувалося для позначення будь-якої демонстрації або колективних безчинств.

“Бунти”, “волинки” (відмови від праці), “колотнечі” (побиття) були чіткішими термінами для позначення бунтів. Кожен з них означав вибух непокори, притаманний

“дурним” та “обмеженим” селянам. Терміни “*восстания*” (повстання) і “*мятежи*” (заколоти) були більше чітким описом колективних актів селянського опору. Іноді вони змінювалися за допомогою прикметника “*повстанческий*” (повстанський), що означав велике і серйозне для влади повстання з добре організованими й озброєними учасниками, що охоплювало декілька районів і було відверто опозиційним існуючому режиму. Незважаючи на ідеологічну зрозумілість термінів, “*бунти*”, “*колотнечі*” або “*волинки*” влада дійсно могла іноді пробачити учасникам. Проте “*заколоти*”, “*повстання*” та “*повстанські виступи*” безперечно вважалися контрреволюційними діями з імпліцитною залежністю від кулаків і ознаками конспірації (що, до речі, за уявленнями тодішніх чекістів вказувало на специфічну агентурно-шпигунську діяльність).

Хочу підкреслити, що ми залежимо в інтерпретаціях від звітів місцевих посадовців та тлумачень найвищих посадовців. Терміни (у даному випадку символічні назви) можуть відповідати розмірам, динаміці та небезпеці виступів, або ж вони можуть просто відображати враження на керівництво того, хто був інтерпретатором. Напевно, певні комбінації офіційних оцінок, визначень того, що було офіційною політичною опозицією та параноїдальні перебільшення потрапляють до звітів, так само, як і власно настрої простих людей³⁷.

Піднявши такі ключові питання інтерпретації, ми можемо, нарешті, запитати, а чи справді сталіністські джерела були настільки суворо перебільшеною та високо ідеологізованою версією заданих “згори” основних тем та оцінок поведінок у суспільстві. Якщо так, то ми можемо йти кількома можливим напрямками. Перший, необхідно протиставити чудову тематичну реконцептуалізацію Пітера Холквіста, який порівнює “більшовицький нагляд” з поліцейською державою у загальноєвропейському контексті³⁸. Це надає історика більший та важливий простір: аналіз взагалі поліцейського розслідування та його особливості в ста-

ліністському суспільстві. Проте, щоб досягти наші безпосередні дослідницькі цілі, порівняння повинно допомогти нам в уточненні питань, які ми використовуємо для дослідження наших джерел, та в перевірці ступеня нашого власного “відчуження” від джерел служб безпеки.

Протилежні аргументи або процес захисту “Опору”

Хоча ми провели часткове та грубе дослідження методологічної та джерельної сфери опору, проте ми стали ближче до точного визначення термінів. Це дуже важливо для оцінок значення опору у загальних процесах існування сталінізму в 1930-х рр. Адже безпосередній факт існування опору має меншу історичну цінність, аніж його тлумачення. Опір краще розглядати, як призму, що переломлює та показує сутність проблем. Без нього оцінка соціальної, культурної та політичної історії різних верств населення в 1930-ті рр. була б набагато важчою.

Давайте почнемо з того, що перетворимо в силу те, що раніше називалось слабкістю. Це не парадокс. Як зазначив Девід Уорен Сабен в іншому контексті: “що є дійсністю в джерелі необов’язково є слабкістю. Документи, які показують селян (або інших підлеглих) очима керівників або їх представників, починаються з відносин домінування... Результатом має бути дослідження характеру розуміння селянином (або іншими підлеглими) динаміки влади та ієрархічних відносин”³⁹.

Ми можемо побачити серії одноосібних діалогів між державою та суспільством, що за словами Дж. Скотта називається “приховане розшифрування” домінування⁴⁰. Серії є початком офіційних міркувань, створення еліти у середовищі “народних класів”, а також мови та менталітету сталінізму. Прихильники влади робили її ворогами селян та робітників й спотворювали реальність народної політики. Такі слова, як “контрреволюція”, “куркуль”, “класовий во-

рог”, “саботаж”, “нечесний прибуток”, “баб”ї бунти”, “волинки” та багато інших, ускладнюють нашу роботу. Однак семіотичний підхід у використанні цієї термінології може створити корисне розуміння взаємовідносин влади та особи. Якщо режим кидає узагальнюючу тінь на народні маси у вивченні опору, це тому, що народний опір у 1930-х рр. залежав від режиму. Опір розвивався у самому середовищі сталінізму та одночасно був проти нього⁴¹.

Народний опір відображався на самій державі. Його існування як герменевтичної ідеї в джерелах означає, що держава класифікує певні події, феномени, вчинки та категорії дій як опірні, опозиційні чи несумісні, незалежно від правильної термінології та фразеології. Страх режиму перед нестабільністю часто відображається у джерелах. Ці страхи знаходяться на поверхні описів подій та у самих подіях. Робота Дж. Россмана про повстання в Вічюзі та демонстрацію в Тейково демонструє страх еліти перед масами як на державному, так і на місцевому рівнях. Підтвердженням цих страхів є тимчасова втрата влади в Вічюзі та околицях на користь “неприборканої сили”⁴².

Без сумніву, ці страхи були значно збільшені у зв’язку з опором у добу колективізації, коли селяни частково мали успіх у вигнанні місцевих представників влади та припиняли (знову ж тимчасово) здійснення політичного курсу⁴³. До того ж, навіть якщо ми відокремимо проблематику злочину та опору, вчення Д. Ширера про “злочин” у середині 1930-х рр. показує вибух “соціальної непокорі”, що викликав значне занепокоєння у політичній еліті, а особливо у службовців органів безпеки⁴⁴.

Кожен з цих феноменів припускає на макро та мікро рівнях соціальну кризу, що показала уразливість режиму, або самовідчуття уразливості перед народними масами. Проте, інтерпретація страхів режиму може призвести як до деполітизації чи заперечення опору, так і до його штучного посилення. Таке часто траплялося у випадках того, що Дж. Росман називав “гендерний”⁴⁵ опір, маючи на увазі

опір жінок. Коли жінки брали участь у масових проявах непокори — у масовому “баб’єму бунті”, чи у таємних незаконних абортах 1936 р.⁴⁶ — режим не звертав жодної уваги на значущість цих феноменів. Він вдавався до традиційних тлумачень жіночих обов’язків, які буцімто були закладені у соціальному статусі жінок-робітників як “відсталих”, “іраціональних” та “істеричних”.

Саме замовчування цих подій вказує на цю “статеву” зневагу. Наприклад, у той час як Дж. Россман має змогу віднаходити факти життя та визначати думки важливих для перебігу подій робітничих активістів — чоловіків, про нечастих лідерів — жінок майже нічого невідомо (не за вини Россмана). Про інші приклади непокори, які ховалися спостерігачами під сумнівними поглядами, запереченнями чи свідомим ігноруванням, можна лише здогадуватись. Коли держава хотіла, селяни ставали “мужиками” та “бабами”, а робітники таврувались як “несвідомі” або просто як “селюки”. Політична зручність поєднувалась із суспільним упередженням і стереотипами. Власне держава була тим, хто визначав, розкривав і приховував прояви опору. Вона вшала ярлики непокори і визначала контекст подій. Це багато пояснює про мотиви діяльності чиновників та розповідає про їхнє панування.

Страх чиновників перед народною непокорю мав чіткі наслідки для державної політики, незалежно від того, виявлялося це у жорсткому придушенні, чи у документальному спростуванні актів непокори. На народний опір режим відповідав компромісами або репресіями. Саме події березня 1930 р. змусила Сталіна тимчасово відмовитись від колективізації, про що він оголосив у своїй цинічній статті “Запаморочення від успіху”⁴⁸. Протести робітників у 1932 р. в Іваново, а можливо й не тільки там, стали істотною причиною змін в економічній політиці⁴⁹.

Ш. Фітцпатрік вказала на постійний взаємозв’язок між проявами селянського опору та компромісами, на які вимушено йшов режим протягом тридцятих років, процес,

який вона назвала “переговорами”⁵⁰. Не варто й казати, що такі компроміси та переговори підривали позиції уряду. Час від часу вони набували гротескної та іноді небезпечної форми “сталінського популізму”, перекладаючи відповідальність центру на місцевих чиновників та ворогів. Компроміси рідко були демократичними або справжніми примирливими відповідями на народне обурення.

Зрозуміло, що опір викликав репресії. Чим більше реальною або зрозумілою ставала нестабільність режиму, тим глибше укорінювалися репресії як невід’ємний механізм управління. Час від часу політика в центрі ставала поміркованою у відповідь на народний опір, але останній все частіше викликав репресії. Нарешті, хвиля народного опору на початку тридцятих років стала головною причиною використання режимом репресій як “щоденного” знаряддя управління. Масові депортації селян-кулаків, що супроводжували колективізацію, змусили значно розширити штат і активи таємної служби. Вона стала на чолі величезної та могутньої поліцейсько-економічної імперії, яка базувалася на примусовій праці⁵¹. Д. Ширер довів, що сталінське керівництво, особливо Г. Ягода, стали одержимі ідеєю “скорити небезпечне населення”, внаслідок хвилі злочинності у середині тридцятих років⁵². Ця “одержимість”, яка протягом п’яти років сповнювала жахом середину 1930-х, поміж іншого спричинила введення внутрішніх паспортів та розширила соціальну й етнічну основу депортацій підозрілого населення⁵³. Ці факти є важливим свідченням послідовності виникнення сталінської поліцейської держави. Вони допомагають пояснити адміністративні, інституційні й, частково, політичні підвалини репресивного механізму — те, з чим часто асоціюється і пов’язується в першу чергу жахливий 1937 р.

Якщо не розглядати діяльність держави, а власне прояви непокори, то ми можемо отримувати уявлення про соціальну і політичну культуру 1930-х р. У проявах непокори проявлялось протистояння автономних і напівавтоном-

них культур, субкультур та їх особливостей, що існували у межах пануючої культури сталінізму. Живучість старих способів опору серед народних мас відкриває для нас культурну конструкцію, що довго приховувалась сталінськими джерелами та ідеологічною заангажованістю істориків.

За прикладами ми знову повернемося до праці Дж. Россмана. Його дослідження робітничого протесту в Іванівській області протягом першого п'ятирічного плану і, особливо у 1932 р., розкриває народну культуру, в якій клас та ідеали російської революції були першорядними поняттями. Хоча деякі дослідники поділяють думку С. Сміта про те, що “надзвичайно важко було формувати антиурядові концепції та стратегії”, тому що режим використовував, у широкому змісті цього слова, мову класу. Проте праця Дж. Россмана пропонує нам знов дослідити центральність поняття “класу” у свідомості робітників, не враховуючи державні зазіхання.

Щоб не робити поспішних висновків, можливо, краще б було запитати, чим був цей клас у першу чергу. Необхідно також обговорити зв'язок між ідеалами 1917 р. та пануючою культурою сталінізму, що може бути основою дослідження цього питання. Наскільки сильною була класова свідомість робітників, що з'являлась, відновлювалась завдяки матеріальним реаліям на робочому місці, у громаді та існувала осторонь від пихатих чиновників? Як вона різнилась за формою у різних галузях індустрії?

Звичайно, суспільні та культурні реалії класу втрачали свою визначеність в абстрактних та неясних контурах офіційних заяв режиму. Сенс “класу”, “класової приналежності” й “солідарності” посилювався тільки тимчасово, коли необ'єднані зазвичай елементи на Іванівській текстильній фабриці (майстри і прості робітники, чоловіки та жінки і т.д.) виступили разом як громада і політична сила проти зовнішньої сили — держави. Більше того, у цьому протистоянні робітники відродили старі робітничі традиції, такі як страйк, петиції та інші форми колективного проти-

стояння. Робітники протестували під прапором 1917 р. не через “хибну свідомість” чи “опортуністичну стратегію”, але тому, що 1917 р. був повноправно їхньою революцією. Тією революцією, яка на їхню думку відійшла від своєї соціальної основи⁵⁵.

Селянський опір показував таку ж саму нерозривність з дореволюційними традиціями, а також свідчив про посилення ідентичності та спільності селян⁵⁶. Протягом колективізації селянський опір став формою селянської політики. Як єдина на той час можлива для селян політика, опір відображав колективну свідомість мети, дії та очікуваного розв’язання проблеми; так само, як зрозуміле й іноді пророче значення національної політики та її цілей. Селянська солідарність в добу колективізації була прямим проявом діяльності та політичної свідомості.

Головною причиною селянської непокори було зрозуміле занепокоєння, яке в основному стосувалося питань справедливості та прожитку і яке доповнювалося елементарною реакцією — гнівом і розпачем. Уявлення селян про справедливість було невід’ємною складовою народного протесту⁵⁷. Колективізація була порушенням, справжньою атакою на традиційні норми сільського порядку, на ідеали спільноти та добросусідства й часто-густо — на елементарні норми людської поведінки. Для громади підтримувати колективізацію було все одно, що порушувати селянський ідеал спільноти, зневажати основні підвалини справедливості — це й викликало селянський опір.

Дуже важливо, що колективізація загрожувала існуванню селянського господарства і громади. Центральна проблема виживання визначала селянську політику та відносини з державою⁵⁸. Без сумніву головну роль тут відігравали жінки, думка яких мала сильний вплив на реакцію селян щодо колективізації — так було завжди, коли мова йшла про виживання селян. Суть і причини селянського опору колективізації були, головним чином, так би мовити, “родо-

вими”, хоча все ж таки не схожі за джерелом, контекстом та реакцією.

Селянські форми опору визначалися традиційними вимогами та методами боротьби, які, хоча й виглядали ірраціональними та хаотичними для інших, мали свою власну логіку. У більшості випадків вони належали до багатолітньої історії бунтів проти влади. Власне традиція ставала джерелом законності та мобілізації, тому селяни вважали справедливою свою реакцію на державну політику⁵⁹. Селяни використовували традиційну тактику боротьби: поширювали чутки, не виходили на роботу, симулювали та вдавалися до різноманітних активних і пасивних форм опору. Їхній вибір ясно і логічно залежав від дій держави та від самої сутності їхньої непокори. Селянські форми опору базувалися на прагматизмі, гнучкості та адаптації, кожен з яких — сильне джерело у боротьбі проти могутньої та репресивної держави.

Селяни вдалися до насильства, як крайньої міри, коли відчай і страждання досягли того рівня, що змусили селянство зробити прямий виклик. Часто до насильства вдавалися у звичайно мирній обстановці: на мітингах, демонстраціях та інших способах звернення до радянської влади, коли насильницькі дії влади змушували селян відповідати на насильство насильством. У більшості випадків форми селянського опору проявлялися за ритуальними, традиційними сценаріями, спираючись на свої організаційні переваги та тактичну користь у боротьбі проти влади.

Прямо протилежна режимові природа селянської культури й опору найбільш повно проявила себе через метафору та символістичну інверсію, котрі утворювали форму або засіб вираження багатьох різних видів протесту. Розмови про селянське повстання виникли зі світу чуток, у якому саме символи апокаліпсису і кріпацтва давали пояснення поведінці держави та її представників. Апокаліпсис поставив комуністичний світ з ніг на голову, держава асоціювалася із Антихристом, а кріпацтво означало остаточну зра-

ду комуністів ідеалам революції. Масове знищення і продаж селянської власності (“розбазарювання”) були іншою формою інверсії. Адже селянство, яке намагалося продати усе своє майно, видозмінювало себе як “клас” на селі через соціальне та економічне вирівнювання. Потрібно розуміти, що терор проти чиновників та активістів, переслідування державних представників були буквальною інверсією політичної влади, які разом з симуляцією та спробами обдурити, сховатися, ухилитися від роботи, послаблювали владу.

Напевне, найбільш важливою була центральна роль жінок у селянському опорі у 1930 р., яка символізувала не тільки інверсію відносин між владою та селянством, але й руйнування традиційного патріархального устрою, демонструючи повне зречення норм послуху і покорі. Невизнання влади, інверсії іміджу та ролі, контрідеологія забезпечували законність селянського опору в очах селян у межах сповнених символізмом бінарних опозицій держави і селянства⁶⁰.

Для селян, як і для робітників, опір мав глибокі корені: їх соціальні особливості, громаду, традицію та універсальні стратегії спільної боротьби проти поневолювачів. Все це не змогли зрозуміти ні в історично важливому 1917 р., ані режим, який став наступником революції. Ті самі ідеали, політика і свідомість, що сформували підґрунтя для народної боротьби у 1917 р., надихали селян і робітників у їхній боротьбі за соціальну справедливість у 1930-х рр.

Основна суть колективізації для селян була апокаліптичною. Але Д. Пеннер слушно зауважив, що деякі селяни лишалися лояльними до ідеї революції, їхньої революції, продовжуючи захищати радянську владу від комуністів, або у гібридній формі — захищати радянську владу від Антихриста⁶¹.

У способах боротьби проявлялися різні форми культури та ідентичності. Національна ідентичність, властива свідомості чи політично виражена як націоналізм, або присут-

ня у традиціях, одязі й мовленні, може бути в залежності від часу та ситуації визначена як опір. Наприклад, талановитий молодий історик Дуглас Нортроп дослідив, як тіла узбецьких жінок стали, за його формулюванням, “обопільно визнаними підставами для конфлікту” між більшовиками та узбецькими традиціоналістами⁶². Традиції та звичаї, такі, як полігамія, викуп за молоду, чадра — стали “побутовими злочинами”⁶³ з державної точки зору, перетворюючи “традиціоналістів” у культурних повстанців. Не зважаючи на ворожість та короткозорість держави, традиційне узбецьке суспільство демонструвало “дивовижну здатність до відродження і сильний опір протягом тридцятих років”⁶⁴.

Насправді, власне держава перетворила те, що вважала аспектами національної культури, на непокору. Оголошуючи національну культуру поза законом, вона сприяла появі або відрядженню національної ідентичності і націоналізму у більш непокірних формах. Це свідчить і про іронію репресій, і про обмеженість державного втручання у культуру навіть за часів Сталіна.

“Побутові” злочини стосувалися не лише національних груп. Через те, що відносно прогресивне законотворення 1920-х рр. змінилося більш консервативним у 1930-х рр., держава криміналізувала діяльність, яка раніше не обмежувалась ані необхідністю, ані надмірною старанністю. Хоча заборона абортів у 1936 р. вимагала суворо обмежити контроль жінок над народжуваністю, на практиці ефект був далеким від очікуваного. За ствердженнями Венді Голдман, у масовій непокорі державі жінки відмовлялися зрікатися тієї практики народження дітей, яка існувала у патріархальній селянській родині⁶⁵. Навпаки, вони часто поклалися на доісторичні лікарські засоби, повитух та мудрих сільських жінок, які беззастережно підтримували автономний простір, чи субкультуру, жіночих потреб.

Держава також оголосила поза законом гомосексуалізм серед чоловіків у 1933 р. Однак, гомосексуалізм не зник у сталінському Радянському Союзі. Як показали недавні дос-

лідження Дена Гілі, гомосексуалізм перетворився на підпільну субкультуру із власним кодексом, ритуалами і способами існування⁶⁶. Можна було б безкінечно наводити приклади видів поведінки, які підпадали під “побутові” злочини, але їх суть лишається незмінною. Вони залежали від визначення їх державою, правосуддям. Їх класифікували як злочинну, притаманну непокорі, поведінку, і вони продовжувались як культурна практика, принаймні частково, через опозицію державі. Однак, сила сталінської пануючої культури була обмежена, і іноді мала неочікувані наслідки, парадоксально зберігаючи те, що воліла знищити.

Коли категоріально поширилось визначення державою опору та її втручання, одночасно підвищилося значення “соціального простору”. Дж. Скотт описав “соціальний простір” як місце, “в якому вголос висловлюється незгода із офіційним трактуванням дій влади. Ті специфічні форми (паролі, особливі коди, кафе, ярмарки і т. д.) та зміст висловлювань (сподівання на повернення пророка, відьомська ритуальна помста, прославлення бандитів-героїв і мучеників-повстанців) були унікальними в залежності від ситуації. Це гра акторів у театрі⁶⁷. У сталінські 1930-ті рр. такий особливий простір був усюди або міг бути всюди, тому що держава намагалася проникнути в усі сфери життя. Наприклад, місцем для такого простору міг бути кухонний стіл або базар біля церкви. Кухонний стіл став “прихованим суспільним простором” для наступних поколінь інтелігенції. Держава майже нічого не могла вдіяти з цим феноменом і, в дійсності, напевно не визнавала його справжньої значущості⁶⁸.

В інших випадках держава вела справжню війну проти соціального простору. Селянська культура — традиції, інституції і способи життя — представляла селянську незалежність. Ці островки незалежності загрожували державному плану панування, адже вони давали селянству змогу підтримувати “соціальний простір”. Кампанія проти релігії та церкви була найкраще відомим і найбільш явним аспек-

том наступу на селянську культуру і соціальний простір. Хоча це були не єдині культурні інституції, які підлягали знищенню. Закриття сільськогосподарських ринків почалося з податку на купівлю надлишкового зерна. Це не тільки сприяло створенню централізованої командної економіки у сільському господарстві і позбавило селянство економічної незалежності, але й знищило основну можливість для культурних контактів з іншими селами та міським населенням. Адже на ринках відтворювалася селянська культура, святкувалися свята, розповсюджувалися селянські мистецтва і ремесла, розважався народ.

Скасування селянських земельних громад 30 липня 1930 р. у районах суцільної колективізації та передача багатьох функцій самоврядування місцевим радам й правлінням нових колгоспів — це була ще одна спроба підкорити селянство. Як наслідок, було ліквідовано і селянський “сход”, тобто держава відібрала у селян право навіть на обмежене самоврядування, позбавляючи їх адміністративної та фінансової незалежності, а також права на незалежні висловлювання на сходах.

Закриття млинів і магазинів також було частиною війни проти традицій та селянського соціального простору. Закриття не тільки посилило залежність села від держави, це ліквідувало важливе місце для зібрань, для спілкування, обговорень та політичних висловлювань, таким чином позбавляючи людей ще однієї частини автономії на селі. Винищення у багатьох селах ремісників та майстрів як “кулаків” чи “непманів”, експропріація їхньої власності, без сумніву, зашкодило громаді. Усе це поставило селян в ще більшу залежність від держави і примусило їх купувати міські, фабричні товари, завдаючи великої шкоди відтворенню селянської матеріальної культури. Усунення керівників на селі було останньою спробою держави знищити селянську культурну автономію. Ці заходи були частиною сталінського одержавлення селянської економіки. Водночас вони були невід’ємною частиною сталінської культур-

ної революції на селі й необхідною передумовою встановлення державного контролю над селянством⁶⁹.

Велика іронія опору або того, що держава вважала опором, полягає в тому, що він у комбінації з державними репресіями викликав зміцнення старих культурних формацій, їхніх індивідуальних рис та їхньої популярності. Через те, що групи, субкультури та внутрішні культури були змушені піти у підпілля, вони стали особливим способом існування і реформувалися для забезпечення соціального простору⁷⁰. У свою чергу, цей феномен прискорив поширення неофіційних культур після зникнення Радянського Союзу.

Я не буду стверджувати зараз, що існувала тотальна взаємодія між державою та суспільством, або казати, що у суспільстві 1930-х рр. існували якісь однаково непокірні режиму соціальні маси. Я просто хочу наголосити на безперервності та тривалості народної культури і традицій, на обмеженості втручання держави у соціальну сферу. Насправді, дихотомія держави і суспільства часто встановлювалась низами, репрезентуючи семантичну зброю опору та прояв народного ставлення до державного панування. І це дає нам кращі уявлення про перебіг подій та ситуацію у суспільстві, ніж дослідження будь-якої “об’єктивної” суспільно-політичної реальності.

Підсумки

Розглядаючи опір крізь соціокультурну призму, ми не намагаємося заперечити політичного значення народного опору за часів Сталіна. Це, звісно, надзвичайно суттєво, що селяни, робітники та інші прості громадяни не корилися сталінізму. Сам по собі цей факт може змінити традиційне уявлення про реалії сталінської диктатури так само, як і про обмеженість диктаторських можливостей контролювати, втручатися та змінювати. Однак, існує небезпека у вивченні опору лише як опору, небезпека міфологізувати опір.

Переможці завжди мають шанс виробляти історіографічні міфи. Ветерани холодної війни та подібні до них російські ревізіоністи (маються на увазі історики часів холодної війни та сучасні модернізатори історії) дуже б хотіли відновити давню дихотомію “державо-суспільство”, заявити про те, що опір породжував репресії, “роздати” чорно-білі оцінки, воскресити старі стереотипи та створити нові про непокірні “маси”. Небезпекою сучасної історіографії є спокуса перебільшити та переоцінити опір, як це роблять деякі історики, аналізуючи релігійні, національні і народні політичні рухи у такому “зручному” минулому.

Однак, опір був лише частиною у широкому спектрі реакцій суспільства на сталінську державу, які включали компроміси, пристосування, мовчазну покору, апатію, внутрішню еміграцію, опортунізм і підтримку режиму. Якщо ми знехтуємо цим континуумом, ми ризикуємо знову розглядати режим як лише прояв демонізму, а суспільство — як однорідне ціле.

Ми також ризикуємо перенаситити подробицями історію сталінізму. Я не сумніваюся в тому, що сталінізм мав міцне коріння у російському історичному ґрунті. Проте важливо не втратити універсалії, викривлені у контексті сталінізму, котрі необхідно детально проаналізувати і зрозуміти. Сталінське державотворення — феномен повний протиріч і перекручень — поєднувало культурне панування, колективізацію та індустріалізацію. Як й її попередники на початку модернової Європи, чи в будь-які інші часи, сталінська держава намагалася обмежити та знищити все, що вона вважала протиним своєї пануючої культури — чи то була релігія, церква, чи офіційно визнані асоціальні елементи, “вороже” соціальне населення, або ж традиційні цілителі і т. д.⁷¹ Такий процес культурного імперіалізму “згори” до низу огидний за своєю природою. Але він не був історичною помилкою. І, як будь-де, нижчі класи боролися проти культурного поневолення традиційними та звичними способами.

Розуміння значення опору допомагає усвідомити багатогранність суспільства, культури і політики у сталінські тридцять роки. Хоча ми стверджуємо це, не пропонуючи конкретного визначення цьому поняттю. Можливо, це протиріччя, слабе місце у нашій затятій суперечці. Однак, не має сумніву, що цей опір існував. Справжня проблема полягає у визначенні. А визначення завжди залежатиме від держави та істориків, так само, як і від об'єктивної дійсності. Якщо ми завжди будемо намагатися говорити про народні класи, не згадуючи державу — врешті решт, необхідно визнати, що ми саме ті “історики”, які “впорскують” себе в інші світи і культури.

Примітки:

¹ Вперше надруковано: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – Winter, 2000. – N 1. – V. 1. Автор використовує у назві та у тексті образні вислови та сленгові значення. Наприклад, “монолог адвоката диявола” може бути перекладений як “монолог затятого сперечальника”. До того ж, різноманітні документи 1930-х рр., свідчать, що селяни у багатьох випадках вважали комуністичну владу та особисто Сталіна дияволом та антихристом.

² Класична праця Мерла Фейнсод містить багато доказів народного опору. Див.: *Fainsod Merle. Smolensk Under Soviet Rule*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958.

³ *Lynne Viola. Peasant Rebels Under Stalin Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. – New York: Oxford University Press, 1996. – С. 105, 136. Дивись також: *McDonald Tracy. The Pitelinskii Uprising: Riazan, February 1930*. Рукопис репрезентований на семінарі “Midwest Modern Russian Historians’ Workshop (University of Toronto, April 1999)”. Щодо найвищої хвилі колективізації див.: *D’Ann Penner. Pride, Power and Pitchforks: Farmer-Party Interaction on the Don, 1920–1928*. Ph D Dissertation. – University of California at Berkeley, 1995.

⁴ *Rossmann Jeffrey John. Worker Resistance Under Stalin Class and Gender in the Textile Mills of the Ivanovo Industrial Region, 1928–1932*. Ph D Dissertation. – University of California at Berkeley,

1997; The Telkovo Cotton Workers' Strike of April 1932: Class Gender and Identity Politics in Stalin's Russia // *Russian Review*. – January, 1997. – N 56:1. – P. 44–69; Weaver of Rebellion and Poet of Resistance: Kapiton Klepikov (1880–1933) and Shop Floor Opposition to Bolshevik Rule // *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*. – 1996. – N 44. – P. 374–407.

⁵ *Fitzpatrick Sheila*. Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. – New York: Oxford University Press, 1994.

⁶ *Fitzpatrick Sheila*. The Great Departure: Rural-Urban Migration in the Soviet Union, 1929–1933 // *Social Dimensions of Soviet Industrialization*. Ed. William G. Rosenberg and Lewis H. Siegelbaum. – Bloomington: Indiana University Press, 1993. – P. 15–24.

⁷ *Filtzer Donald*. Soviet Workers and Stalinist Industrialization: The Formation of Modern Soviet Production Relations, 1929–1941. – London: Pluto Press, 1986. Також див.: *Andrle Vladimir*. Workers in Stalin's Russia: Industrialization and Social Change in a Planned Economy. – New York: St. Martin's Press, 1988; *Kuromiya Hiroaki*. Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928–1932. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

⁸ *Scott James C*. Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. – New Haven: Yale University Press, 1985. – P. XVI.

⁹ *Ibid.* – P. XVII.

¹⁰ *Scott James C*. Domination and the Arts of Resistance Hidden Transcripts. – New Haven Yale University Press, 1990. – P. XI; Lynne Viola. Peasant Rebels... – P. 38–42.

¹¹ *Lynne Viola*. Bab'i bunty and Peasant Women's Protest During Collectivization // *Russian Review*. – 1986. – N 45:1 – P. 189–205. Ця праця зазнала значного впливу чудового дослідження Д. Філда. Див.: *Field Daniel*. Rebels in the Name of the Tsar. – Boston: Houghton Mifflin, 1976. (Далі у тексті збережені “русизми” з метою наближення читача до документів, які використовує Лінн Віола – *B.B.*).

¹² *Lynne Viola*. The Peasant Nightmare Visions of Apocalypse in the Soviet Countryside // *Journal of Modern History*. – December, 1990. – № 62. – P. 747–770.

¹³ *Fitzpatrick Sheila*. Readers Letters to “Krest'ianskaia gazeta, 1938” // *Russian History*. – Spring–Summer, 1997. – N 24:1–2. –

P. 149–170; *Supplicants and Citizens Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s* // *Slavic Review* – 1996. – N 55:1. – P. 78–105; *Signals from Below Soviet Letters of Denunciation of the 1930s* // *Accusatory Practices Denunciation in Modern European History, 1789–1989.* / Ed. Sheila Fitzpatrick and Robert Gellately. – Chicago: University of Chicago Press, 1997. – P. 85–120.

¹⁴ *Davies Sarah.* Popular Opinion in Stalin's Russia Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997; *The Crime of Anti-Soviet Agitation' in the Soviet Union in the 1930s* // *Cahiers du monde russe.* – 1998. – N 39:1–2. – P. 149–168; *Us Against Them': Social Identity in Soviet Russia, 1934–1941* // *Russian Review.* – January, 1997. – N 56:1. – P. 70–89; *Rimmel Lesley A.* Another Kind of Fear: The Kirov Murder and the End of Bread Rationing in Leningrad // *Slavic Review.* – Fall, 1997. – N 56:3. – P. 481–499; *Zubkova Elena.* Russia After the War Hopes, Illusions, and Disappointments. 1945–1957 / trans. Hugh Ragsdale. – Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1998.

¹⁵ *Scott.* Domination and the Arts of Resistance. – P. 3.

¹⁶ “Блат” не має відповідного перекладу в англійській мові. Щодо його місця у житті суспільства дивись чудову працю Олени Леденєвої. *Ledeneva Alena V.* Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

¹⁷ *Rossmann.* Worker Resistance Under Stalin. – P. 530–532

¹⁸ *Penner.* Pride, Power, and Pitchforks.– Chapters 7, 10; *Electric Trains and Remote Archives The Art of Working in Provincial Russia* // *Stalin Era Research and Archive Project Working Paper* (Centre for Russian and East European Studies, University of Toronto, forthcoming); *Stalin and the Ital'ianka of 1932–1933 in the Don Region* // *Cahiers du monde russe.* – 1998. – N 39:1–2. – P. 27–68.

¹⁹ *Lynne Viola.* Peasant Rebels. – Chapters 5–6; *Васильев Валерий.* Крестьянские восстания на Украине, 1929–1930 годы // *Свободная мысль.* – 1992. – N 9. – С. 71–76.

²⁰ *Shearer David R.* Crime and Social Disorder in Stalin's Russia: A Reassessment of the Great Retreat and the Origins of Mass Repression // *Cahiers du monde russe.* – 1998. – N 39:1–2. – P. 119–148.

²¹ Тут мався зв'язок з дореволюційними стереотипами. Див.: *Frank Stephen.* Crime, Cultural Conflict, and Justice in Rural Russia,

1856–1914. – Berkeley University of California Press, 1999; *Confronting the Domestic Other Rural Popular Culture and Its Enemies in Fin-de-Siecle Russia // Cultures in Flux Lower-Class Values, Practices, and Resistance in Late Imperial Russia*. Ed. Stephen P. Frank and Mark D. Steinberg. – Princeton University Press, 1994. – P. 74–107. Yanm Kotsonis. *How Peasants Became Backward Agrarian Policy and Cooperatives in Russia, 1905–1914 // Transforming Peasants Society, State and the Peasantry, 1861–1930. Pallor Ed. Judith*. – New York: St. Martins, 1998. – P. 15–36.

²² Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. Документы и материалы. Т. 1. 1918–1922. / Ред. А. Берелович, В. Данилов. – М.: РОСПЭН, 1998; *Danilov V., Berelowitch A. Les documents des VCK–OGPU–NKVD sur la campagne sovietique, 1918–1937 // Cahiers du monde russe*. 1994. – N 35:3. – P. 633–682; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927–1939. Том 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Ред. В. П. Данилов, Р. Т. Мэннинг, Л. Виола. – М.: РОСПЭН, 1999.

²³ Див.: Рязанская деревня в 1929–1930 гг. Хроника головокружения. Документы и материалы / Ред. Л. Виола, Тр. Масдональд, С. Журавлев, А. Мельник. – М.: РОСПЭН, 1998; *Werth Nicolas, Moullec Gael, eds. Rapports secrets sovietiques, 1921–1991*. – Paris: Gallimard, 1994; *Graziosi A. Collectivisation, revokes paysannes et politiques gouvernementales a travers les rapports du GPU d'Ukraine de fevrier-mars 1930 // Cahiers du monde russe*. – 1994. – N 35:3. – P. 437–631; *Werth Nicolas. Une source inedite: les svodki de la Tcheka-OGPU // Revue des etudes slaves*. – 1994. – N 66:1. – P. 17–27.

²⁴ Ця дискусія відбулась у червні 1998 р. під час ділової зустрічі колективу книги “Трагедия советской деревни”. Співробітник архіву ФСБ підняв проблему перекладу на російську мову терміну “security police” (секретна поліція), що використовувався у передмові до першого тому видання. Архівіст відверто заявив, що цей англійський термін та його російський переклад обумовлені політичними чи ідеологічними міркуваннями. Він стверджував, що ОДПУ було каральним органом. Я не могла не погодитись.

²⁵ Дивись дуже корисну книгу для аналізу управлінської структури секретної поліції: Лубянка. ВЧК–КГБ. Документи. – М.: Международный фонд “Демократия”, 1997.

²⁶ *Lynne Viola. Peasant Rebels. – Conclusion.* Також дивись чудову статтю: *Hams James R. The Growth of the Gulag Forced Labor in the Urals Region, 1929–1931 // Russian Review – April 1997. – N 56. – P. 265–280.*

²⁷ Див.: *Cobb R.C. The Police and the People French Popular Protest, 1789–1820. – Oxford: Oxford University Press, 1970.*

²⁸ *Fox-Genovese Elizabeth, Genovese Eugene D. The Political Crisis of Social History: A Marxian Perspective // Journal of Social History. – 1976. – N 10:2. – P. 211.*

²⁹ Гарним прикладом цього типу підсумкових зведень є “Докладная записка о формах и динамике классової борьбы в деревне в 1930 году” Секретно-політичного відділу ОГПУ. Ксерокопія зведення наведена у другому томі “Трагедии советской деревни...”. Вперше публікацію та аналіз цього документу здійснили В. Данілов та А. Берелович. Див.: *Danilov V., Berelowitch A. Les documents des VCK–OGPU–NKVD sur la campagne sovietique, 1918–1937 // Cahiers du monde russe. 1994. – N 35:3. – P. 633–682.* Документ детально проаналізовано у: *Lynne Viola. Peasant Rebels...*

³⁰ Див.: зноска № 22.

³¹ Аналіз дефініції та дискусії щодо “діловодства” див.: *Lynne Viola. Archival Research in the USSR: A Practical Guide for Historians // A Researcher’s Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930 s. / Fitzpatrick Ed. Sheila, Lynne Viola. – Armonk, NY: M.E. Sharpe. – 1990. – P. 68–69.*

³² *Zubkova. Russia After the War... – P. 7.*

³³ *Ibid.*

³⁴ *Davies. Popular Opinion in Stalin’s Russia. – P. 13.*

³⁵ Приклади таких інструктивних документів див.: Трагедия советской деревни. – Т. 1. – С. 736–737. Особливо цікаві два документи, які чомусь не потрапили до цього тому: “Циркуляр ОГПУ о подготовке и выпуске недельных спецсводок, освещающих ход хлебозаготовок, в связи с началом новой хлебозаготовительной кампании. 20 июля 1929 г.”. Див.: ЦА ФСБ (Центральний архів Федеральної служби безпеки). – Ф. 66, оп. 1, спр. – Арк. 243; а також “Циркуляр ОГПУ об освещении хода осенней

посевной кампании 1928 г. и контрактиации посевов зерновых культур. 7 августа 1928 г.” Див.: ЦА ФСБ. – Ф. 66, оп. 1, спр. – Арк. 262. (Номери справ не наведені Лінн Віолою).

³⁶ *Davies*. Popular Opinion in Stalin’s Russia. – P. 185–86.

³⁷ *Lynne Viola*. Peasant Rebels... – P. 134–35.

³⁸ *Holquist Peter*. Information Is the Alpha and Omega of Our Work?: Bolshevik Surveillance in its Pan-European Context // Journal of Modern History. – September 1997. – N 69:3. – P. 415–50.

³⁹ *Sabeian David Warren*. Power in the Blood Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – P. 2–3.

⁴⁰ *Scott*. Domination and the Arts of Resistance... – P. 4–5.

⁴¹ *Lynne Viola*. Peasant Rebels... – P. 11.

⁴² *Rossmann*. Worker Resistance Under Stalin... – Chapters 7–8.

⁴³ *Lynne Viola*. Peasant Rebels... – Chapter 5.

⁴⁴ *Shearer*. Crime and Social Disorder in Stalin's Russia... – P. 121–22, 136.

⁴⁵ *Rossmann*. Worker Resistance Under Stalin... – P. 18–19, 27–29.

⁴⁶ *Goldman Wendy*. Women, the State and Revolution Soviet Family Policy and Social Life. 1917–1936. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – Chapter 7; Women, Abortion, and the State, 1917–1936 // Russia’s Women Accommodation, Resistance, Transformation. / Ed. Barbara Evans Clements, Barbara Alpern Engel, and Christine D. Worobec. – Berkeley: University of California Press, 1991. – P. 243–266

⁴⁷ *Rossmann*. Worker Resistance Under Stalin... – P. 230, 468.

⁴⁸ *Lynne Viola*. Peasant Rebels... – Chapter 5.

⁴⁹ *Rossmann*. *The Telkovo Cotton Workers’ Strike*. – N. 68; *Worker Resistance Under Stalin*... – N. 552.

⁵⁰ *Fitzpatrick*. Stalin's Peasants... – P. 7.

⁵¹ *Lynne Viola*. The Role of the OGPU in Dekulakization, Mass Deportations, and Special Resettlement in 1930 // Carl Beck Papers (forthcoming); The Other Archipelago: Kulak Deportations to the North in 1930 // New Lenses on Stalinism: People and the State / Ed. J. Arch Getty (forthcoming); Tear the Evil from the Roots’: The Children of the Spetspereselentsy of the North // Midwest Modern Russian Historians’ Workshop. – University of Toronto, 1999. – April.

⁵² *Shearer*. Crime and Social Disorder in Stalin's Russia... – P. 121–22, 136.

⁵³ Перше обговорення та аналіз етнічних чинників подібних “чисток” див.: Terry Martin. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing // *Journal of Modern History*. – December, 1998. – N 70:4. – P. 813–861.

⁵⁴ *Smith Steve*. Russian Workers and the Politics of Social Identity // *Russian Review*. – January, 1997. – N 56:1. – P. 1–7; Lewis H Siegelbaum and Ronald Grigor Suny. Class Backwards? In Search of the Soviet Working Class // *Making Workers Soviet Power Class and Identity*. / Ed. Siegelbaum and Suny. – Ithaca: Cornell University Press, 1994. – P. 19–20.

⁵⁵ *Rossmann*. Worker Resistance Under Stalin... – P. 15, 31–32, 498.

⁵⁶ У даному випадку я повторюю більшість аргументів з: *Peasant Rebels*... – P. 9–10.

⁵⁷ Щодо важливості народних уявлень про справедливість див.: Barrington Moore, Jr. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. – Boston: Beacon, 1967. – P. 471; *Tilly Charles, Tilly Louise, Tilly Richard*. *The Rebellious Century. 1830–1930*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1975. – P. 85.

⁵⁸ *Scott James C*. *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. – New Haven: Yale University Press, 1976. – P. 3.

⁵⁹ Див.: *Ranger Terence*. *Peasant Consciousness: Culture and Conflict in Zimbabwe* // *Peasants and Peasant Societies*. / Ed. Teodor Shanin. 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 1987. – P. 313.

⁶⁰ *Underdown David*. *Revel, Riot, and Rebellion: Popular Politics and Culture in England. 1603–1660*. – Oxford: Oxford University Press, 1985. – P. 111; *Ladurie Le Roy*. *Carnival at Romans*. – New York: George Braziller, 1980. – P. 189–192, 316; *Sathyamurthy T.V*. *Indian Peasant Historiography* // *Journal of Peasant Studies*. – October, 1990. – N 18:1. – P. 111–112, 119; *Scott*. *Domination and the Arts of Resistance*. – P. 44.

⁶¹ *Penner*. *Pride, Power, and Pitchforks*. – Chapters 7, 10; *Electric Trains and Remote Archives*.

⁶² *Northrop Douglas Taylor*. Uzbek Women and the Veil: Gender and Power in Stalinst Central Asia. Ph.D. Dissertation. – Stanford University, 1999. – P. 474.

⁶³ Побут є важким терміном для перекладу на англійську мову, але звичайно його можна перекласти як “щоденне життя”. У цьому контексті термін, можливо, краще перекласти як “шлях життя”.

⁶⁴ *Northrop*. Uzbek Women and the Veil... – P. 468.

⁶⁵ *Goldman*. Women, Abortion, and the State... – P. 266.

⁶⁶ *Healey Dan*. Homosexual Desire in Revolutionary Russia Public and Hidden Transcripts, 1917–1941. – Ph. D. Dissertation. – University of Toronto, 1998; Moscow // *Queer Sites: Gay Urban Histories Since 1600* / Ed. David Higgs. – London: Routledge, 1999. – P. 38–60; *The Russian Revolution and the Decriminalization of Homosexuality // Revolutionary Russia*. – June 1993. – N 6:1. – P. 26–54.

⁶⁷ *Scott*. Domination and the Arts of Resistance... – xi.

⁶⁸ Див.: *Holmgren Beth*. Women's Works in Stalin's Time. – Bloomington Indiana University Press, 1993. – P. 9–12.

⁶⁹ *Lynne Viola*. Peasant Rebels... – P. 40–41.

⁷⁰ Дуже цікаве дослідження механізмів, за якими чинне законодавство дійсно підсилювало селянську традицію, можливо знайти в: *Dragadze Tamara*. Rural Families in Soviet Georgia: A Case Study in Ratcha Province. – London: Routledge, 1988.

⁷¹ *Klaits Joseph*. Servants of Satan The Age of the Witch Hunts. – Bloomington: Indiana University Press, 1985. – P. 3–7. – Chapter 2; *Thomas Keith*. Religion and the Decline of Magic. – New York: Scnbners, 1971.

Авторизований переклад Валерія Васильєва